
DO DYSKUSJI

DOI: 10.5604/01.3001.0012.9699

TOMASZ RÓŻAŃSKI

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3396-0916>

CZAS WOLNY JAKO OBSZAR PRACY SOCJALNEJ

ABSTRAKT

Czas wolny stanowi istotny składnik ludzkiego życia. Współcześnie jest zaliczany do wiodących kwestii społecznych. Szczególne znaczenie przypisuje się problemowi jego właściwego zagospodarowania. Artykuł ten poświęcono zagadnieniom czasu wolnego jako sfery pracy socjalnej. Punktem wyjścia podjętych rozważań była próba określenia rozpatrywanego pojęcia. Wskazano na główne aspekty czasu wolnego oraz na cechy aktywności wolnoczasowej. Następnie – odwołując się do klasyfikacji wybranych autorów – scharakteryzowano podstawowe funkcje czasu wolnego z uwzględnieniem perspektywy pedagogiki społecznej (odpoczynek, zabawa, praca nad sobą). W dalszej kolejności określono istotę pracy socjalnej oraz wymieniono jej zasadnicze funkcje. Wreszcie zwrócono uwagę na czas wolny jako istotny wskaźnik partycypacji społecznej i jeden z kluczowych obszarów pracy socjalnej. Odwołano się w tym celu do koncepcji kapitałów Pierre’a Bourdieu. W końcowej części opracowania wskazano na edukacyjny wymiar pracy socjalnej w kontekście problematyki czasu wolnego.

Słowa kluczowe: czas wolny, edukacja, partycypacja społeczna, praca socjalna, wykluczenie społeczne

WPROWADZENIE

Istnieją dwa zasadnicze czynniki, które limitują życie człowieka oraz oddziałują na jego kształtowanie. Są to przestrzeń i czas (zob. Fołtyn, 2012). Przestrzeń można różnie rozumieć, np. jako przestrzeń fizyczną, społeczną czy kulturową. Czas natomiast możemy pojmować jako czas życia określonej jednostki od jej narodzin do śmierci, jako poszczególne fazy życia człowieka, ale też jako pewne odcinki czasu (np. w skali dnia, tygodnia). Niektóre kategorie zachowania ludzkiego można dokładnie określić w czasie, a mianowicie pracę i rozmaite obowiązki. Istnieją jednak też takie odcinki czasu, w których zachowania człowieka są przedmiotem wolnego

wyboru. Wybór ten odnosi się do treści i form zachowań, a także do przestrzeni. Tego rodzaju odcinki czasu nazywa się zazwyczaj czasem wolnym (Ostrowski, Przeclawski, 1979, s. 5).

Przeobrażenia zachodzące „we współczesnych społeczeństwach przynoszą [...] zwiększanie się zasobów wolnego czasu w życiu człowieka. Sprzyja temu coraz bardziej społeczny podział pracy, postępująca automatyzacja procesów produkcji, doskonaląca się organizacja pracy” (Walczak, 1994, s. 3). Wraz ze wzrostem ilości czasu wolnego coraz większego znaczenia nabiera kwestia racjonalnego sposobu jego spożytkowania (Kunicki, 2011, s. 57). Czas wolny stanowi jeden z wiodących problemów współczesnego człowieka. Jest nieodłącznym elementem życia, oddziałującym na jego jakość (Matyjas, 2003, s. 559). Czas wolny to także ważny wskaźnik partycypacji społecznej (Orłowska, 2011a, s. 25) oraz instrument społecznej inkluzji (Orłowska, Grzejszczak, 2011, s. 7). Powinien być zatem traktowany jako jeden z zasadniczych obszarów pracy socjalnej. Zagadnieniu temu poświęcono prezenowane opracowanie.

CZAS WOLNY – PRZEGLĄD OKREŚLEŃ POJĘCIA

Problematyką czasu wolnego interesują się przedstawiciele rozmaitych dyscyplin naukowych, m.in. ekonomiści, socjologowie, pedagodzy (Siwiński, 2007, s. 215). Analizują oni czas wolny z różnych punktów widzenia, wskazując na inne jego wymiary i proponując własne definicje tego pojęcia (Berebka, Makówka, Niemczyk, 2008, s. 7).

Jak podaje Wincenty Okoń w *Nowym słowniku pedagogicznym* (2007, s. 67–68), czasem wolnym określa się czas, jaki pozostaje do dyspozycji człowieka po wykonaniu przez niego „zadań obowiązkowych; pracy zawodowej, nauki obowiązkowej w szkole i w domu oraz niezbędnych zadań domowych. Czas wolny racjonalnie przeznacza się na: 1) odpoczynek, tj. regenerację sił fizycznych i psychicznych; 2) rozrywkę, która sprawia przyjemność; 3) działalność społeczną o charakterze dobrowolnym i bezinteresownym; 4) rozwój zainteresowań i uzdolnień jednostki przez zdobywanie wiedzy i amatorską działalność artystyczną, techniczną, naukową czy sportową”.

Zagadnieniom czasu wolnego wiele uwagi poświęcił pedagog społeczny Aleksander Kamiński (1965, 1974). Jego zdaniem, czas wolny oznacza tę „część budżetu czasu, która nie jest zajęta przez pracę zarobkową normalną i dodatkową, ani przez systematyczne kształcenie się uczelniane, ani przez zaspokajanie elementarnych potrzeb fizjologicznych [...], ani przez stałe obowiązki domowe [...] – i może być spożytkowana bądź na swobodne wczasowanie, bądź na życie rodzinne, obowiązki społeczne i aktywność przynoszącą doraźne korzyści” (Kamiński, 1974, s. 352). Wczasowaniem autor ten nazywa czas, jakim jednostka/człowiek swobodnie i dobrowolnie dysponuje, wypełniony zabawą, odpoczynkiem bądź podejmowaną z własnej woli pracą umysłową, aktywnością społeczną, artystyczną i innymi (tamże, s. 352).

Analiza przedstawionych definicji pozwala wyróżnić dwa zasadnicze aspekty czasu wolnego – ilościowy i jakościowy (Tarkowska, 2001, s. 19; Orłowska, 2007, s. 52). Upraszczając, można stwierdzić, że pierwszy z nich dotyczy rozmiarów czasu wolnego, jakim dysponuje jednostka, drugi natomiast odnosi się do podejmowanych w czasie wolnym czynności, określanych m.in. jako wypoczynek czy rekreacja (zob. Czajkowski, 1979; Zawadzka, Ferencz, 1998).

Joffre Dumazedier uważa, że aktywność w czasie wolnym (tzw. *loisir*) charakteryzują trzy cechy: dobrowolność, przyjemność i niezarobkowość. Daną czynność zaliczamy do kategorii *loisir*, jeśli jest wykonywana dobrowolnie, bez wynagrodzenia i jeśli stanowi źródło przyjemności. Dumazedier wyłącza ze sfery *loisir* obowiązki rodzinne, społeczno-polityczne, dotyczące kultu oraz dokształcania. To, co pozostaje, jest dopiero zaliczane do rozpatrywanej kategorii (za: Ostrowski, Przeclawski, 1979, s. 7–8).

Krzysztof Przeclawski (1978, s. 7) twierdzi natomiast, że pojęcie czasu wolnego jest pewnego rodzaju nieporozumieniem. Jego zdaniem to nie czas jest wolny, a jedynie człowiek ma mniejszą bądź większą swobodę, jeśli chodzi o sposób jego wykorzystania. Zajęcia podejmowane w czasie wolnym to działalność, w której napełniej jest realizowane „prawo swobodnego wyboru; oznacza to zminimalizowany nacisk obowiązków, a zmaksymalizowaną możliwość swobodnego wyboru zajęć” (tamże, s. 7–8). Skoro zachowania w czasie wolnym mają charakter dobrowolny, mogą stanowić wyraz rzeczy-

wistych dążeń czy postaw jednostki. Ma to istotne znaczenie z wychowawczego punktu widzenia (Przeclawski, 1997, s. 76).

Należy wskazać na istotną różnicę pomiędzy wykorzystaniem czasu wolnego przez osoby dorosłe a spędzaniem go przez dzieci i młodzież. Sposób spożytkowania czasu wolnego przez ludzi młodych nie jest w pełni dowolny, podlega on bowiem rozmaitym rygorom wychowawczym, kontroli i interwencji osób dorosłych. Rygory te odnoszą się do przestrzegania pewnych ogólnych zasad, z kolei w przypadku szczegółowych treści i form wykorzystania czasu wolnego zmierza się do tego, aby pozostawić młodym ludziom inicjatywę, pozwolić im na wykazanie samodzielności (Wroczyński, 1985, s. 226–227).

FUNKCJE CZASU WOLNEGO

Czas wolny może spełniać rozmaite funkcje w życiu człowieka (zob. Denek, 2011; Pięta, 2014). W literaturze przedmiotu zwraca się przede wszystkim uwagę na te, które dotyczą regeneracji sił fizycznych i psychicznych (Matyjas, 2003, s. 560). Znaczący problematyki uważają jednak, „że obok funkcji rekreacyjno-wypoczynkowych czas wolny powinien być wypełniony czynnościami pozwalającymi rozwijać zdolności, zainteresowania i potrzeby kulturalne” (tamże, s. 560).

Stanisław Czajka (1979, s. 53–97) wyróżnia trzy grupy funkcji czasu wolnego: ekonomiczne, społeczno-wychowawcze i higieniczne. Przez pojęcie funkcji ekonomicznych rozumie on „regenerację sił człowieka wydatkowanych w procesie pracy – umożliwiającą nie tylko odnowę jego zdolności produkcyjnych, ale i ich wzrost” (tamże, s. 53). Funkcje społeczno-wychowawcze należy natomiast rozpatrywać w ścisłym związku z rozwojem osobowości ludzkiej. Chodzi tutaj o uznawanie czasu wolnego jako sfery, w której następuje rozwój osobowości człowieka. Zdaniem Czajki, wpływ czynności czasu wolnego na kształtowanie osobowości obejmuje: rozwój umysłowy, rozwijanie zdolności poznawczych, kształtowanie kultury życia społeczno-politycznego, formowanie zainteresowań i zamiłowań, kształtowanie naukowego poglądu na świat, kształtowanie postawy społeczno-moralnej oraz patriotycznej. Funkcje higieniczne czasu wolnego autor łączy

natomiast z wypoczynkiem i rekreacją. Ich istotą jest odnowienie „sił fizycznych i psychicznych człowieka, jego zdolności do pracy, do współżycia z ludźmi, do radości życia” (tamże, s. 95).

Inny badacz – Mikołaj Winiarski (za: Denek, 2011, s. 103–104) – wskazuje na sześć funkcji czasu wolnego. Zalicza do nich funkcje: kreatywną (jej istotą jest zaspokajanie potrzeb samorealizacyjnych człowieka, rozwój zainteresowań, aspiracji, umiejętności i sprawności, formowanie postaw twórczych), rekreacyjną (polega przede wszystkim na organizowaniu wypoczynku, zabawy i rozrywki), kształcącą (przejawia się w rozwijaniu zainteresowania nauką i techniką oraz w formowaniu postaw naukowo-badawczych), opiekuńczą (związana jest z tworzeniem warunków do zaspokajania elementarnych potrzeb człowieka, zapobieganiem czynnikom, które stanowią zagrożenie dla jego życia i rozwoju, wyrównywaniem deficytów rozwojowych i in.), integracyjną (jest ukierunkowana przede wszystkim na zbliżanie się do siebie ludzi, budowanie więzi interpersonalnych) oraz środowiskową (dotyczy takich zadań, jak: podnoszenie poziomu kultury pedagogicznej, kształtowanie motywacji do podejmowania działań opiekuńczo-wychowawczych i kulturalno-oświatowych w środowisku).

Pedagodzy społeczni sprowadzają funkcje czasu wolnego do trzech zasadniczych: odpoczynku, zabawy i pracy nad sobą (Orłowska, 2002, s. 591–592). Kamiński (1965, s. 99) podaje, że: „Sens odpoczynku polega na odreagowaniu zmęczenia i znużenia, na odnowieniu sił fizycznych i psychicznych zużytych nie tylko w pracy zawodowej (zarobkowej), ale i w kłopotach zajęć i obowiązków życia codziennego, wśród szczególnych sytuacji nowoczesnej pracy i życia potęgujących znużenie często aż do granic niebezpieczeństwa dla zdrowia”. Współcześnie odpoczynek „okazuje się [...] konieczny dla odreagowania tempa produkcji i związanych z tym napięć psychicznych, jak również napięć wynikających ze stopnia zurbanizowania miejsca zamieszkania [...], a także z jego jakości” (Orłowska, 2002, s. 591). Druga funkcja czasu wolnego – rozrywka – stanowi wypoczynek o charakterze czynnym. Jest realizowana „w działaniu, w którym stanowi cel sam w sobie. Jest nasycona bogactwem i zmiennością wrażeń, angażuje wyobraźnię. Przynosi odprężenie po znużeniu monotonią codziennych obowiązków [...]. Z drugiej też strony uwalnia

człowieka od stresów związanych z przymusem [...] poprzez kreację osobowości i potrzeb” (tamże, s. 591–592). Trzecia funkcja czasu wolnego – praca nad sobą – zakłada doskonalenie człowieka w określonej dziedzinie kultury. Jest to funkcja kreatywna w obszarze zasad życia społecznego, postaw, wiedzy (tamże, s. 592).

Istotne jest zachowanie równowagi pomiędzy poszczególnymi funkcjami czasu wolnego w życiu jednostki. Niekiedy pojawiają się takie sytuacje, kiedy jedna z funkcji dominuje. Powinna być to jednak sytuacja przejściowa, wynikająca z określonych okoliczności życiowych (Orłowska, 2007, s. 64).

CZAS WOLNY – ISTOTNA SFERA PRACY SOCJALNEJ

Istota i funkcje pracy socjalnej

Pojęcie pracy socjalnej różnie jest określane w literaturze naukowej. Andrzej Radziewicz-Winnicki (2008, s. 619) podaje, że praca socjalna oznacza działanie, które jest ukierunkowane „na pomoc poszczególnym osobom i grupom społecznym, a także poszczególnym środowiskom lokalnym w kompensowaniu występujących deficytów i zaspokajaniu podstawowych potrzeb”. Jak zauważa ten sam autor (tamże, s. 619): „Jest [ona – przyp. aut.] z jednej strony zinstytucjonalizowaną dyscypliną naukową z określonym samodzielnym obszarem studiów i badań, a z drugiej strony jest działalnością praktyczną realizowaną przez wiele instytucji oraz stowarzyszeń”. Ewa Marynowicz-Hetka (2016, s. 21) wskazuje na potrzebę przenikania się obu tych perspektyw.

W państwach demokratycznych praca socjalna jest zaliczana do głównych środków pomocy społecznej (Szmagalski, 1999, s. 202). Zasadniczym jej celem stanowi usprawnienie funkcjonowania społecznego jednostek, grup bądź środowisk, bez względu na to czy potrzeba takiego usprawnienia zauważana jest przez jednostkę, czy też przez całe społeczeństwo. Do funkcji społecznych pracy socjalnej zalicza się m.in.: rozpoznawanie i rozwiązywanie kwestii społecznych i rozmaitych problemów człowieka; rozwijanie fundamentalnych wartości i związanych z nimi reguł współżycia społecznego;

rozwijanie strategii, metod i form działalności pomocowej; realizowanie badań dotyczących kwestii społecznych w aspekcie indywidualnym i zbiorowym (Kantowicz, 2012, s. 11–12).

Ewa Kantowicz (2012, s. 12) stwierdza, że: „Praca socjalna wyrasta z humanitarnych i demokratycznych idei, które opierają się na szacunku wobec równości, wartości i godności wszystkich ludzi. Od swego początku praktyka pracy socjalnej dąży do zabezpieczania potrzeb ludzi znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej oraz ich zetknięcia z twórczymi możliwościami (jednostkowymi, grupowymi) w kierunku osiągania dobrostanu i podniesienia jakości życia”. Akcentuje się tutaj potrzebę wzmocnienia „zdolności osób, grup i społeczności lokalnych do samodzielnego rozwiązywania własnych problemów oraz do rozwoju” (Olubiński, 2007, s. 264).

Czas wolny jako wskaźnik partycypacji społecznej

Jak już podkreślano, jednym z ważnych obszarów pracy socjalnej jest czas wolny, a ściślej mówiąc podejmowane w nim przez człowieka czynności.

Czas wolny spełnia kryteria, jakie mogą stanowić podstawę oceny funkcjonowania danej jednostki bądź społeczności. Jak wynika z wielu badań i analiz, sposoby wykorzystania czasu wolnego w znacznym stopniu są wyznaczone cechami położenia społecznego, w szczególności poziomem edukacyjnym i ekonomicznym. Czas wolny dotyczy wielu zasadniczych obszarów ludzkiego życia. Podejmowane w nim czynności wiążą się z zaspokajaniem potrzeb bytu (sfera biologiczna), udziałem w życiu społecznym (sfera społeczna) oraz z realizacją osobistych celów (sfera podmiotowa). Czas wolny może stanowić więc istotny wskaźnik partycypacji społecznej¹⁾. Uczestnictwo społeczne jest ograniczane przez różnorakie procesy życia społecznego. Część badaczy zalicza do nich czynniki wynikające z określonego typu społeczeństwa, w jakim

¹⁾ Przez pojęcie partycypacji społecznej rozumie się „udział [...] w pracach pewnego zespołu osób, włączanie się jednostki w sprawy grupy, szerszej zbiorowości bądź też społeczności lokalnej, współdziałanie jednostki z innymi (w obrębie kooperacji formalnej bądź też nieformalnej); z omawianą sytuacją mamy do czynienia z chwilą wystąpienia wspólnych czy też zbieżnych interesów” (Radziewicz-Winnicki, 2008, s. 378).

egzystuje człowiek. Można mówić o różnych rodzajach zakorzenienia jednostki w społeczeństwie – w zależności od typu samego społeczeństwa (Orłowska, 2016, s. 53–54). Uчени wskazują w tym przypadku na dwa główne rodzaje społeczeństwa: społeczeństwo wykluczające i społeczeństwo-wspólnotę (Marynowicz-Hetka, 1998, s. 558–559; Orłowska, 2005, s. 109–110).

Pierwsze z nich, „ze swoimi instytucjami życia społecznego, ma na celu głównie podporządkowanie obywateli narzuconym normom. Praca socjalna zmierza w nim tylko i wyłącznie do utrzymania obywatela – w najlepszym przypadku – na tym miejscu drabiny społecznej, na którym znajdował się do tej pory” (Orłowska, 2005, s. 109). Główną rolą społeczną w tak pojmowanej zbiorowości jest rola pracownika. To jej są podporządkowane pozostałe role. Wypadnięcie jednostki z tej roli przyczynia się do wyłączenia jej z instytucjonalnego porządku społecznego. W tego rodzaju społeczeństwie czas wolny wpisuje się w schemat pracy (i/bądź konsumpcji), będąc jedynie jej dopełnieniem. Zasadniczą rolę przypisuje się w takim przypadku tym funkcjom czasu wolnego, które wiążą się z regeneracją sił fizycznych i psychicznych człowieka. Zadaniem funkcji autokreacyjnej jest natomiast przede wszystkim rozwój jednostki jako pracownika. Dlatego też „zachowania w czasie wolnym będą w mniejszym stopniu nacechowane elementami rozwoju [...]. Instytucje pomocowe nie będą postrzegały czasu wolnego jako integralnego elementu życia człowieka, ale będą upatrywały w nim tylko i wyłącznie drogi do celu, tzn. kontroli społecznej oraz przywrócenia dotychczasowego statusu jednostce. Stąd w obszarach tych służb potrzeby związane z czasem wolnym nie będą postrzegane, a już z całą pewnością nierealizowane w takim zakresie, jak można by oczekiwać” (tamże, s. 110).

W społeczeństwie-wspólnotie²⁾ praca socjalna jest natomiast pojmowana w sposób promocyjny, co oznacza, że przyczynia się do stymulacji jednostki do wszechstronnego rozwoju. Człowieka postrzega się w tym przypadku

²⁾ Wspólnotą nazywamy „zbiorowość ludzką (grupę społeczną) opartą na silnych więziach społecznych połączonych z kultywowaniem tradycji i osobistymi stosunkami charakteryzującymi się wzajemną życzliwością, wspieraniem i zrozumieniem” (Nikitorowicz, 1999, s. 344).

(w społeczeństwie i działaniach instytucji pomocy społecznej) jako podmiot, któremu należy „zapewnić [...] równy dostęp do warunków rozwoju (idea sprawiedliwości) i wspierać go na tej drodze (idea pomocniczości), m.in. poprzez oddziaływanie wychowawcze na wszystkich poziomach życia społecznego (idea edukacji społecznej)” (tamże, s. 110). Chodzi w tym przypadku o taki sposób organizacji życia społecznego, który umożliwia dostrzeganie tego co wspólne i tego co różne oraz poszukiwanie wielowymiarowych odniesień (Marynowicz-Hetka, 1998, s. 559).

Czas wolny a rodzaje kapitałów

Analizując zachowania człowieka w czasie wolnym jako wskaźnik partycypacji społecznej, Małgorzata Orłowska (2016, s. 54–64) odwołuje się do koncepcji kapitałów Pierre’a Bourdieu (zob. Bourdieu, 2005, 2009; Bourdieu, Wacquant, 2001). Jej zdaniem, istotnym walorem tej koncepcji jest zwrócenie uwagi na możliwość konwersji kapitałów, tzn. przechodzenia jednego rodzaju kapitału w drugi³). Dla pedagogów konwersja kapitałów jest szczególnie ważna z wychowawczego punktu widzenia. Stwarza ona bowiem szansę na wyjście człowieka z sytuacji wykluczenia społecznego⁴).

Bourdieu (zob. Bourdieu, Wacquant, 2001, s. 104) wyodrębnił cztery rodzaje kapitałów: ekonomiczny, kulturowy, społeczny i symboliczny. Każdy z nich odnosi się do określonego obszaru życia człowieka (Orłowska, 2011a, s. 27–37; 2016, s. 55–64).

Kapitał ekonomiczny oznacza zasoby w postaci pieniędzy i przedmiotów materialnych, jakie można wykorzystać do wytwarzania towarów i usług (Raczkowska, 2014, s. 137). Aby człowiek mógł w pełni korzystać z czasu wolnego, niezbędne jest spełnienie pewnych warunków. Należy do nich z pewnością określony poziom dochodów (bez nich trudno wyobrazić sobie np. własny rozwój w określonych dziedzinach czy uczestnictwo w pewnych rodzajach

³) Kapitałem określa się w tym przypadku „takie zasoby, które są lub mogą być aktywnie wykorzystywane, służą do osiągnięcia celów, które są pomnażane, wymieniane, wchodzą do obiegu [...], ulegają konwersji na inne typy kapitałów” (Ziółkowski, 2012, s. 9).

⁴) Szerzej na temat istoty wykluczenia społecznego: Nowak (2012, s. 17–32); Jaworska (2013, s. 10–45).

rozrywki). Jeżeli poziom zasobów ekonomicznych człowieka jest niewystarczający, wówczas: „1. Posiadany czas wolny sprzedajemy [...] na wtórnym rynku pracy, mówiąc wprost podejmujemy się dodatkowej pracy; 2. Sytuacja taka przekłada się na niepełną, bądź w istotny sposób ograniczoną partycypację w kulturze i czasie wolnym, czyli mówiąc szerzej nasze uczestnictwo w życiu społecznym zostaje w poważnym stopniu ograniczone; 3. Niski, niepełny poziom uczestnictwa w kulturze (szerzej życiu społecznym) utrwała się w różnych postaciach «upośledzonej» partycypacji społecznej” (Orłowska, 2011a, s. 28). W przypadku zagrożenia zasadniczych potrzeb ekonomicznych człowiek ogranicza wydatki przeznaczane na uczestnictwo w czasie wolnym. Brak środków finansowych „prowadzi do wykluczenia «z konsumpcji», «z dostępu do dóbr kultury», «zdrowia», czy «sieci», kreując wiele współwystępujących przestrzeni marginalizacji” (Odrowąż-Coates, 2013, s. 334).

Kapitał kulturowy należy łączyć „z kompetencjami poznawczymi jednostki [...] stosunkowo najlepiej wyraża go poziom wykształcenia” (Wnuk-Lipiński, 2008, s. 174). W wykształceniu dostrzega się jeden z zasadniczych warunków (obok zasobów ekonomicznych) pełnego udziału w sferze czasu wolnego. Z poziomem wykształcenia wiążą się m.in. kompetencje człowieka dotyczące uczestnictwa w kulturze symbolicznej czy umiejętności związane z korzystaniem z nowoczesnych mediów elektronicznych. Jak wynika z analiz przeprowadzonych przez Orłowską, poniżej średniego wykształcenia trudno mówić o uczestnictwie w kulturze oraz o awansie intelektualnym (sytuacja tego rodzaju ma charakter wykluczający). Zdaniem Bourdieu (2005, s. 21), wiele zależy jednak od tego, jakie jest źródło kapitału kulturowego (czy jest on dziedziczony w rodzinie, czy też nabywany w toku edukacji szkolnej).

Kolejny z wyodrębnionych – kapitał społeczny – oznacza sumę „zasobów, aktualnych i potencjalnych, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości, uznania wzajemnego. To znaczy, jest sumą kapitałów i władzy, które sieć taka może zmobilizować” (Bourdieu, Wacquant, 2001, s. 104–105). Jednym z ważnych jego elementów jest sieć obywatelskiego zaangażowania. Trudno mówić o społecznym zaangażowaniu bez uczestniczenia w lokalnych organizacjach i społecznościach. Zwykle jest tak, że

im bardziej ludzie są wykluczeni, tym mniej mają znajomych i przyjaciół. Niektóre formy aktywności wolnoczasowej sprzyjają nawiązywaniu i/lub podtrzymywaniu znajomości z innymi. Z drugiej strony, rozmaite kontakty czy znajomości mogą ułatwiać udział w różnych formach wypoczynku.

Kapitał symboliczny wiąże się natomiast z umiejętnością przekształcania jednego typu kapitału w inny (zob. Wnuk-Lipiński, 2008, s. 174; Orłowska, 2011a, s. 36). Każdy z wymienionych wcześniej rodzajów kapitału może przyjmować charakter kapitału symbolicznego (zob. Bourdieu, 2009, s. 87), tj. „szansy na wygraną lub szansy na przetrwanie” (Jacyno, 1997, s. 111). Należy zauważyć, „że instytucjonalizacja kapitału kulturowego może przerodzić go w kapitał ekonomiczny (wysokie kwalifikacje dają dobrą pensję) czy odwrotnie. Posiadanie środków materialnych zapewnia ukończenie dobrych szkół o wysokim stopniu zwrotu poniesionych nakładów” (Orłowska, 2016, s. 63). W podobny sposób „przebiega konwersja tych kapitałów w kapitał społeczny i odwrotnie. Tak zwane dobre pochodzenie jest kluczem do sukcesu ekonomicznego czy dostępu do reglamentowanego ze względów ekonomicznych wykształcenia. [...] Wykształcenie jest tym rodzajem kapitału, który łatwo ulega przekształceniom i, co najważniejsze, ma istotny walor społeczny” (tamże).

Edukacyjne aspekty pracy socjalnej w kontekście problematyki czasu wolnego

Niski kapitał kulturowy i brak wzorów prorozwojowego wykorzystania czasu wolnego stanowią czynniki sprzyjające występowaniu niekorzystnych funkcji tego czasu (Czerepaniak-Walczak, 2007, s. 227). Ważną rolę należy przypisać więc edukacji jako inwestycji w kapitał kulturowy. Jak utrzymuje Kantowicz (2012, s. 115): „Edukacja, będąca procesem zdobywania wiedzy i umiejętności oraz (samo)wychowania jednostek i grup, pełni zasadniczą rolę w rozwoju społeczeństwa, stanowiąc niezbędny element wyższej jakości życia i pełniejszego uczestnictwa społecznego – także grup narażonych na marginalizację”. Powinna ona chronić przed wykluczeniem, przyczyniać „się do kształtowania ludzi [...] odpornych na przeszkody życia, umiejących radzić sobie z trudnościami” (Szczurek-Boruta, 2017, s. 76).

Działania edukacyjne powinny być podejmowane również w obszarze pracy socjalnej (zob. Kantowicz, 2012). Jej wymiar edukacyjny jest związany przede wszystkim z przekazywaniem wiedzy i kształtowaniem umiejętności radzenia sobie w codziennym życiu (zob. Smolińska-Theiss, 1994). Pracownik socjalny, posiadając fachową wiedzę oraz doświadczenie, nierzadko pełni funkcję nauczyciela, doradcy, informatora, pośrednika, przewodnika czy planisty. Ważnym jego zadaniem jest zachęcanie do podejmowania szeroko rozumianej aktywności edukacyjnej, m.in. do uczestnictwa w różnego rodzaju szkoleniach, warsztatach, seminariach (Klimek-Mirosław, 2010, s. 321) oraz do rozmaitych form samokształcenia. Kontakt pracownika socjalnego z podopiecznym powinien być relacją wychowawczą (zob. Olubiński, 2004); w tym przypadku działalność wychowawcza „polega na dostrzeganiu i wzmacnianiu pozytywnych warunków życia ludzi, tworzeniu środowiskowej intencjonalności wychowawczej poprzez uruchamianie wspólnej aktywności skierowanej na przeobrażanie środowiska, a także zaspokajaniu ich potrzeb, aspiracji i celów w ramach realizacji codziennych funkcji i zadań wynikających z pełnienia określonych ról” (Klimek-Mirosław, 2010, s. 322). Stąd działania edukacyjne w obszarze pracy socjalnej mogą odnosić się do tak różnych sfer życia, jak np.: wychowywanie dzieci, prowadzenie gospodarstwa domowego, praca zawodowa czy wreszcie wypoczynek (tamże, s. 321).

Należy podkreślić, że edukacja w dziedzinie rekreacji (wypoczynku) powinna przede wszystkim (Siwiński, 2010, s. 83):

- „rozbudzać zainteresowania i potrzeby rekreacyjne [...] [zarówno wśród dzieci i młodzieży, jak i osób dorosłych – przyp. aut.];
- kształtować [...] postawy człowieka do rekreacji;
- zapoznawać z nowymi formami rekreacji i stwarzać możliwości ich stosowania w środowiskach lokalnych [...];
- kształtować i utrwalać umiejętności i nawyki aktywnego wypoczynku, wzmacniać motywację w tym kierunku;
- wyrabiać umiejętności [...] wyboru form rekreacji korzystnych z punktu widzenia dobra jednostki i całej społeczności lokalnej”.

UWAGI KOŃCOWE

Czas wolny stanowi ważny element życia współczesnego człowieka. Spełnia on wiele funkcji, m.in. odpoczynku, zabawy, rozwoju osobowości. „To w czasie wolnym istnieją szanse doświadczania własnego sprawstwa, dokonywania wyborów zgodnych z własnymi preferencjami oraz [...] ponoszenia odpowiedzialności za własne wybory” – pisze Maria Czerepaniak-Walczak (2011, s. 222). Uczestnictwo w czasie wolnym może być jednak ograniczane przez rozmaite czynniki, np. ekonomiczne, społeczne, kulturowe.

Przywołana w artykule koncepcja kapitałów Bourdieu umożliwia spojrzenie na czas wolny jako holistyczny wskaźnik partycypacji społecznej. Jak wynika z dokonanych ustaleń, aby uczestniczyć w pełni w sferze czasu wolnego należy spełnić określone warunki (Orłowska, 2011b, s. 85). Brak możliwości ich spełnienia może skutkować wykluczeniem człowieka z istotnych dziedzin życia. Czas wolny powinien stanowić więc jeden z podstawowych obszarów pracy socjalnej. Powinien być postrzegany przede wszystkim jako ważna płaszczyzna ludzkiego rozwoju. Trzeba jednak podkreślić za Orłowską (2005, s. 111), że tylko „społeczeństwo o charakterze wspólnoty, nastawione na rozwój człowieka i traktujące sytuacje trudne w jego życiu jako jeszcze jedną okazję do jego promocji, jest w stanie zaspokajać jego potrzeby czasu wolnego jako potrzeby równorzędne z innymi. A to dlatego, że kultura jest jedną z integralnych części tak rozumianej społeczności, a czas wolny stanowi dla niej przestrzeń partycypacji”.

Praca socjalna powinna w tym przypadku pełnić przede wszystkim pomocną funkcję wspierającą rozwój. Istotnym zadaniem pracownika socjalnego jest umiejętne zachęcanie do aktywności wolnoczasowej (zwłaszcza tych jej form, które służą rozwojowi człowieka w różnych dziedzinach) oraz wskazywanie (i/lub stwarzanie) możliwości w tym zakresie, przy jednoczesnym dostrzeganiu i wykorzystywaniu potencjału podopiecznych. Wymaga to od pracownika socjalnego nie tylko określonej wiedzy i umiejętności, lecz także dobrej znajomości środowiska lokalnego oraz ciągłego śledzenia dokonujących się w nim zmian.

BIBLIOGRAFIA

- Berbeka, J., Makówka, M., Niemczyk, A. (2008). *Podstawy ekonomiki i organizacji czasu wolnego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*. Tłum. P. Biłos. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu, P. (2009). *Rozum praktyczny. O teorii działania*. Tłum. J. Stryczyk. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Tłum. A. Sawisz. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Czajka, S. (1979). *Z problemów czasu wolnego*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Czajkowski, K. (1979). *Wychowanie do rekreacji*. Warszawa: WSiP.
- Czerepaniak-Walczak, M. (2007). Od próżniaczenia do zniewolenia – w poszukiwaniu dyskursów czasu wolnego. W: E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki. Debata* (t. 2, s. 219–236). Warszawa: WN PWN.
- Czerepaniak-Walczak, M. (2011). Pedagogika czasu wolnego: schole w szkole i poza szkołą. W: R. Winiarski (red.), *Rekreacja i czas wolny. Studia humanistyczne* (s. 200–235). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Denek, K. (2011). *Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I.
- Fołyn, H. (2012). *Czas w życiu i pracy*. Warszawa: Wydawnictwo Key Text.
- Jacyno, M. (1997). *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre'a Bourdieu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Jaworska, A. (2013). Wykluczenie społeczne i marginalizacja – konceptualizacja zagadnień. W: D. Apanel, A. Jaworska (red.), *Obszary wykluczenia społecznego – sfera biologiczna i środowiskowa* (s. 10–45). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kamiński, A. (1965). *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kamiński, A. (1974). *Funkcje pedagogiki społecznej. Praca socjalna i kulturalna*. Warszawa: PWN.
- Kantowicz, E. (2012). *Pedagogika (w) pracy socjalnej*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Klimek-Mirosław, K. (2010). Pedagogiczny wymiar aktywności pracowników socjalnych. W: A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga (red.), *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty* (s. 319–324). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kunicki, B.J. (2011). Historia rekreacji. W: R. Winiarski (red.), *Rekreacja i czas wolny. Studia humanistyczne* (s. 29–63). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Marynowicz-Hetka, E. (1998). Społeczno-pedagogiczny wymiar działania w edukacji i w pracy socjalnej – na marginesie lektury tekstów. W: E. Marynowicz-

- Hetka, J. Piekarski, E. Cyrańska (red.), *Pedagogika społeczna jako dyscyplina akademicka. Stan i perspektywy* (s. 550–564). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Marynowicz-Hetka, E. (2016). Praca socjalna – wielość znaczeń: propozycja interpretacji społeczno-pedagogicznej. W: M. Kawińska, J. Kurtyka-Chałas (red.), *Praca socjalna jako dyscyplina naukowa? Współczesne wyzwania wobec kształcenia i profesji* (s. 15–34). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Matyjas, B. (2003). Czas wolny. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* (t. 1, s. 559–564). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Nikitorowicz, J. (1999). Wspólnota. W: D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej* (s. 343–345). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Nowak, A. (2012). Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego. *Chowanna*, 1, 17–32.
- Odrowąż-Coates, A. (2013). Wybrane aspekty marginalizacji i wykluczenia w polskiej przestrzeni społecznej. W: T. Pilch, T. Sosnowski (red.), *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej* (t. 1, s. 333–345). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Okoń, W. (2007). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Olubiński, A. (2004). *Praca socjalna. Aspekty humanistyczne i pedagogiczne. Teoria i praktyka*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT.
- Olubiński, A. (2007). Praca socjalno-opiekuńcza i pedagogika społeczna. W: E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki. Debata* (t. 2, s. 254–268). Warszawa: WN PWN.
- Orłowska, M. (2002). Problemy czasu wolnego w pedagogice społecznej. W: S. Kawula (red.), *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy* (s. 581–598). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Orłowska, M. (2005). Miejsce czasu wolnego w pracy socjalnej. W: J. Brągiel, P. Sikora (red.), *Praca socjalna wobec rzeczywistych i potencjalnych zagrożeń człowieka* (s. 103–111). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Orłowska, M. (2007). *Przymus bezczynności. Studium pedagogiczno-społeczne czasu wolnego bezrobotnych*. Warszawa: Wydawnictwo APS, WN PWN.
- Orłowska, M. (2011a). Czas wolny – wskaźnik partycypacji społecznej. W: M. Orłowska, R. Grzejszczak, *Czas wolny. Niedoceniony instrument pracy socjalnej* (s. 25–37). Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej.
- Orłowska, M. (2011b). Podsumowanie. W: M. Orłowska, R. Grzejszczak, *Czas wolny. Niedoceniony instrument pracy socjalnej* (s. 85–86). Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej.
- Orłowska, M. (2016). Różne oblicza czasu wolnego. W: M. Orłowska, J.J. Błeszyński, *Czas wolny jako środowisko życia. Perspektywa pedagogiczna. Wybrane problemy* (s. 17–64). Warszawa: WN PWN.

- Orłowska, M., Grzejszczak, R. (2011). Wstęp. W: M. Orłowska, R. Grzejszczak, *Czas wolny. Niedoceniony instrument pracy socjalnej* (s. 5–8). Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej.
- Ostrowski, P., Przeclawski, K. (1979). Wstęp. W: K. Przeclawski (red.), *Po pracy i nauce. Wzory zachowań młodzieży w czasie wolnym* (s. 5–12). Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Pięta, J. (2014). *Pedagogika czasu wolnego*. Nowy Dwór Mazowiecki: Wydawnictwo FREL.
- Przeclawski, K. (1978). Wstęp. W: K. Przeclawski (red.), *Czas wolny dzieci i młodzieży w Polsce* (s. 5–19). Warszawa: WSiP.
- Przeclawski, K. (1997). Czas wolny dzieci i młodzieży. W: W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna* (s. 75–77). Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Raczkowska, M. (2014). Definiowanie kapitału społecznego i jego pomiar. *Spółczesność i Ekonomia*, 2(2), 135–146.
- Radziejewicz-Winnicki, A. (2008). *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Siwiński, W. (2007). *Współczesne problemy turystyki i rekreacji w badaniach empirycznych nauk społecznych*. Warszawa: ALMAMER Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Siwiński, W. (2010). Pedagogika czasu wolnego i jej związki z rekreacją. W: W. Siwiński, B. Pluta (red.), *Teoria i metodyka rekreacji* (s. 81–94). Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Smolińska-Theiss, B. (1994). Źródła pracy socjalnej. Od chrześcijańskiego miłosierdzia do liberalnej demokracji. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 5, 3–10.
- Szczurek-Boruta, A. (2017). Edukacja wobec wykluczenia – rzecz o niewykorzystanych możliwościach, potrzebach i powinnościach. W: A. Szczurek-Boruta, K. Jas (red.), *Człowiek wykluczony i człowiek w sytuacji zagrożenia wykluczeniem społecznym, edukacyjnym, kulturowym – wyzwania, powinności pedagogiki, zadania* (s. 73–88). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szmagałski, J. (1999). Praca socjalna. W: D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej* (s. 202–203). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Tarkowska, E. (2001). Czas społeczny a czas wolny: koncepcje i współczesne przemiany. W: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego* (t. 7, s. 17–33). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Walczak, M. (1994). *Wychowanie do wolnego czasu*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- Wnuk-Lipiński, E. (2008). *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wroczyński, R. (1985). *Pedagogika społeczna*. Warszawa: PWN.
- Zawadzka, A., Ferenz, K. (1998). *Spółczesne aspekty wypoczynku młodych kobiet*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Ziółkowski, M. (2012). Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim. *Studia Edukacyjne*, 22, 7–27.

LEISURE TIME AS A SOCIAL WORK DOMAIN

ABSTRACT

Leisure time is an important element of human life. Today, it is ranked among the leading social issues. Particular importance is given to the problem of its proper management. This article is devoted to the issues of leisure time as a social work domain. The starting point was an attempt to determine the discussed concept. The main aspects of leisure time and the features of leisure time activity were indicated. Then – referring to the classification of selected authors – the basic functions of leisure time were characterized, including the perspective of social pedagogy (having a rest, playing, self-development). Next, the essence of social work was defined and its essential functions were listed. Finally, the attention was paid to leisure time as an important indicator of social participation and one of the key domains of social work. Here the concept of Pierre Bourdieu's capital was referred to. In the final part of the study, the educational dimension of social work in the context of leisure time was pointed out.

Key words: leisure time, education, social participation, social work, social exclusion